

21. Шерцль В. И. О словахъ съ противоположными значеніями (или о такъ называемой энантиосеміи) // Филологическія записки. – 1883. – Вып. V–VI. – С. 1–39.
22. Шерцль В. И. О словахъ съ противоположными значеніями (или о такъ называемой энантиосеміи) (Окончаніе) // Филологическія записки. – 1884. – Вып. I. – С. 41–84.
23. Шмелёв А. Д. Когнитивные и коммуникативные источники энантиосемии // Когнитивные стили коммуникации. Теории и прикладные модели: Докл. междунар. конф. 20–25 сентября 2004 г., Крым, Партенит. – Симферополь: Изд-во ТНУ им. В.И.Вернадского, 2004. – С. 57–59.
24. Яцковская Г. В. Энантиосемия в современном немецком языке: Автореф. дисс... канд. филол. наук. – М., 1977. – 16 с.
25. Abel C. *Über den Gegensinn der Urworte.* – Leipzig: Verlag von Wilhelm Friedrich, 1884. – 65 s.

Список скорочень лексикографічних джерел

- БНАУС – Балла М. І. Новий англо-український словник. – К.: Чумацький шлях, 2000. – 700 с.
- ВЕЮС “ Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2007. – 991 с.
- ВТСУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2007. – 1736 с.
- ГОССС – Головащук С. І. Орфографічний словник складних слів української мови. – К.: Наукова думка, 2008. – 287 с.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: Наукова думка, 1982. – Т. 1. – 631 с.
- ЖЗУЕ – Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
- КЕСК – Корінний М. М., Шевченко В. Ф. Короткий енциклопедичний словник з культури. – К.: Україна, 2003. – 384 с.
- НУНС – Новий німецько-український, українсько-німецький словник. – К.: Вид-во А.С.К., 2004. – 1024 с.
- СТС – Солганик Г. Я. Толковый словарь. Язык газеты, радио, телевидения. – М.: АСТ: Астрель, 2008. – 749 с.
- СУЖС – Ставицька Л. Український жаргон. Словник. – К.: Критика, 2005. – 496 с.
- СУСМ – Словник українського сакрального мистецтва / За ред. М. Станкевича. – Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2006. – 287 с.
- ЦЭСРЯ – Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1989. – 511 с

The article proposes and describes the typical variations in the Ukrainian language enantiosemy criteria “cause – consequence”, “diachrony – synchrony”, “the level of language”. Marked typological variations enantiosemy that require their further investigation.

Key words: *enantiosemy, typology, typological variety enantiosemy.*

УДК 812373.46

І.А. Казимирова

АНТРОПОЦЕНТРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ КОГНІТИВНО-ДИСКУРСИВНОМУ ТЕРМІНОЗНАВСТВІ

У статті подано аналітичний огляд мовознавчих праць, присвячених вивченню мовної особистості як представника певного соціального інституту. Розглянуто проблеми мовленнєвої взаємодії в різних сферах комунікації, особливості комунікативних стратегій і тактик різних видів дискурсу, специфіку дискурс-категорій тощо.

Ключові слова: *дискурс, когнітивно-дискурсивне термінознавство, мовна особистість, фахова мова, мовленнєві стратегії і тактики.*

Антропоцентричний напрям у сучасних когнітивно-дискурсивних дослідженнях представлений працями, в яких вивчається мовна особистість як представник певного соціального інституту й продуцент мови спеціального призначення (МСП), яка є об'єктом вивчення у термінознавстві, а також прагмалінгвістичні особливості мовлення представників певних

соціальних інститутів. Як зазначає О. О. Селіванова, “між комунікантом та способом комунікації спостерігається взаємний зв’язок: дискурсні можливості особистості прогнозують спосіб організації, породження дискурсу, що, в свою чергу, передбачає реалізацію певних ознак комунікантів. Особистість комуніканта є, з одного боку, сталою ознакою комунікації, з іншого, вона динамізується, корегуючись інтенціями, інтерпретацією, способом дискурсу, його типом” [15, 138]. На антропоцентричність як іманентну характеристику тексту вказує О. П. Воробйова [1].

Проблема типології мовних особистостей, що традиційно поділяються на мовців та адресатів (Н. Д. Арутюнова), активно досліджується в сучасному українському мовознавстві. В основу типологічних класифікацій учені кладуть різні ознаки. Зокрема, в одній із перших праць, де подано оригінальну класифікацію мовних особистостей, їхня типологія базується на ознаці мовленнєвої інертності: “Відповідно до психологічного та лінгвосеміотичного підходів виділяються два протилежні типи мовних особистостей – поняттєво-логічний та асоціативно-художній. Поняттєво-логічний тип характеризується логічною, структурною організованістю та логічно аргументованим змістом і побудовою дискурсу. <...> Асоціативно-художній тип мовної особистості характеризується асоціативним способом формування висловлювань та дискурсу, образністю, використанням метафор, порівнянь, синонімічних рядів, повторів-відлунь (різновиди – словесно-асоціативний, образно-усталений, егоцентричний та альтер-егоцентричний)” [13].

О. М. Гніздечко, розглядаючи специфіку мовленнєвої поведінки автора на матеріалі англomовного наукового лінгвістичного дискурсу, залежно від ступеня дотримання / недотримання риторичних норм англomовної мовної комунікації виділяє авторитарний та неавторитарний типи мовної особистості. Авторитарна мовна особистість схарактеризована дослідницею як така, що бере на себе відповідальність за викладене шляхом свідомого / несвідомого порушення риторичних норм англomовного наукового дискурсу. В мовленнєвій реалізації вона обирає жорстку лінію поведінки, в рамках якої виділяють стратегію категоричної незгоди автора з метаавтором і стратегію оцінної інтерпретації пізнавальної діяльності останнього. Для неавторитарної мовної особистості, за даними проведеного дослідження, типовим є дотримання принципу мовленнєвої ввічливості, що реалізується через використання м’якої / гнучкої дискурсивних стратегій. Спрямовані на дотримання норм мовленнєвого етикету, в англomовному науковому лінгвістичному дискурсі вони подаються як стратегія неупередженого переказу та / або стратегія пошуку загального порозуміння і реалізуються за допомогою спеціальних мовленнєвих тактик [3, 14].

Як антропоцентр професійного дискурсу визначає мовну особистість І. А. Колеснікова [7]. Когнітивний підхід у його аналізі, на думку дослідниці, дозволяє інтерпретувати мовну особистість як його координатора на противагу постструктуралістській парадигмі дискурсу (М. Фуко, Р. Барт, П. Серіо), у якій задекларовано децентрованість, імперсональність суб’єкта, панування мови над людиною, її пасивний статус. І. А. Колеснікова класифікує типи адресантів у професійному дискурсі на підставі такої домінантної ознаки, як фахова компетентність мовця. “Характер професійної діяльності мовної особистості детермінований рівнем її фахової компетенції: високий (науковий сектор), середній (виробничий сектор), достатній та нульовий (навчальний сектор). <...> Рівень фахової підготовки мовця детермінований вектором його діяльності (теоретична / практична) [Там само, 11]. Відповідно до ступеня імперсональності автора у спеціальному тексті визначено такі рівні “присутності” мовця в ньому: 1) гіперактивний (нестандартність презентації спеціальної інформації; суб’єктивний вибір одиниць номінації; тяжіння до оригінальності; введення у текст чужостильових формальних / структурних фрагментів; використання креативних засобів номінації); 2) нормативний, або нейтральний (уживання кодифікованих терміноодиниць, дотримання норм літературної мови і відповідних стильових параметрів; незначний ступінь імперсональності адресанта; використання адаптованих до норм мови іншомовних запозичень); 3) редукований, що наближається до нормативного (часткове знеособлення адресанта; відсутність чи незначна кількість емоційно забарвлених одиниць); 4) індіферентний (рецесивність позиції адресанта та оцінки адресата; модельованість, стандартність тексту, механічне перенесення у текст іншомовних професійних назв, зокрема з порушенням літературної норми); 5) нульовий (абсолютна чи наближена до абсолютної імперсональність адресанта, відсутність креативних засобів номінації). Різнопланові ознаки покладено в основу виділення типів адресантів: індивідуальний, колективний, актуальний (актуалізований у певному тексті), неактуальний (імперсональний), невідомий, конкретний, узагальнений, ексклюзивний (зачинатель чи засновник нової науки, галузі знань, школи), VIP-адресант (корифей, класик), дистанційований та віртуальний [Там само.]

Дискурсивну, мовну і комунікативну особу учасників навчально-педагогічної взаємодії аналізує в своєму дисертаційному дослідженні А. Р. Габідулліна. Парою, яка корелює в межах статусно-орієнтованого навчально-педагогічного дискурсу, є пара “вчитель-учень”, чия

дискурсивна особистість виявляється в певній типізованій освітній ситуації [2, 13]. На думку дослідниці, взаємодія партнерів зі спілкування вибудована в площині таких її видів: соціально-статусної ролі (учень-вчитель), ситуативної ролі (той, хто запитує – той, хто відповідає), виду діяльності (наприклад, “учень – учень” у процесі навчальної співпраці в мікрогрупах). Усі види взаємодії комунікантів у навчально-педагогічній ситуації часто переплетені й інтегровані за домінування одного з них. Комуніканти грають постійні соціальні ролі, зумовлені правилами навчально-педагогічного спілкування. Ці ролі А. Р. Габідулліна визначає як асиметричні, хоча й визнає, що в останні десятиріччя спостерігаємо тенденцію до скорочення дистанції між учителем та учнем. Спираючись на праці Т. М. Дорожкіної [4], дослідниця подає типологію дискурсивних особистостей школяра-адресанта, виокремлюючи такі типологічні різновиди представників цього різновиду інституційного спілкування: 1) *homo skribens* “*currente calamo*” (букв. “людина, що пише побіжним пером”) – школяр, який часто створює текст необдуманно й швидко, не має чіткої цільової установки й концепції, що наперед визначає невідповідність основним вимогам цілісності, зв’язності, інформативності, завершеності навчального тексту; 2) *scriptor* (“переписувач”) – школяр, який володіє законами побудови тексту, однак основний зміст запозичує з якого-небудь джерела; 3) *compiler* (“який не додає від себе”) – школяр, який органічно поєднує думки й оцінки, почерпнуті з різних джерел, у текстове ціле, забезпечуючи його стильову єдність; 4) *autor* (“той, що спирається на авторитети, але викладає власні думки”) – найвищий тип автора-учня, який володіє законами текстової діяльності і вміє актуалізувати в своєму мовленнєвому витворі зв’язок із претекстом (науковим, художнім тощо) за допомогою різних прийомів; 5) *homo sui generic* (“своєрідний”) – школяр, який вирізняється самобутністю складу (даром слова), виявляє задатки філологічної обдарованості [2].

Комплексний аналіз мовної особистості із позицій когнітивно-дискурсивної парадигми проведено в монографії Л. Л. Славової [17]. Дослідниця визначає мовну особистість як культурно специфічний когнітивно-дискурсивний інваріант, який реалізується в різних дискурсивних умовах. Таке розуміння дозволило авторці залучити до аналізу культурні, когнітивні та дискурсивні чинники. В основу типології мовної особистості покладено: соціальні та індивідуально-психологічні особливості мовної особистості, які зумовлюють її вербальну поведінку; особливості вербальної поведінки, які виявляють її соціальні та індивідуально-психологічні риси; лінгвориторичні та лінгвостилістичні характеристики; когнітивний стиль; дискурсивні вияви мовної особистості. Авторка визначає дві групи стратегій, до яких удаються політики – це кооперативні (сприяють гармонізації сторін) та конфронтативні (позначені мовленнєвою агресією) стратегії. Когнітивно-дискурсивні стратегії (саморепрезентація, пряма ідентифікація, самозахист, ототожнення, підсилення, ухиляння та консолідація), за спостереженнями дослідниці, спрямовані на активацію концептуальної структури адресата, що зумовлює певну організацію дискурсу, а також вибір і розподіл номінативних одиниць [Там само, 286–287].

Другим важливим напрямом дискурсивних антропоцентричних досліджень є вивчення мовленнєвих актів / стратегій / тактик / жанрових форм у зв’язку з комунікативними потребами мовної особистості, оскільки “мовна особистість реалізується у певному властивому їй стратегічному й тактичному комплексі, який передбачає наявність набору різнорівневих мовних засобів, необхідних для створення текстів” [18, 4].

Однією з перших спроб аналізу впливу соціального статусу мовця на семантико-прагматичний зміст дискурсу можна вважати дисертаційну працю К. С. Серажим [16]. Вивчаючи дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору, дослідниця доходить висновку, що дискурсні можливості мовної особистості (семіотичного, когнітивного та мотиваційного плану) зумовлені застосуванням репрезентаційної та / чи наративної стратегій побудови дискурсу з певною комунікативною метою [Там само, 15].

Основні засоби семантико-прагматичної організації дискурсної інформації та їхню роль у моделюванні адресантом оцінної інтерпретації головних концептів дискурсу на матеріалі іспаномовного суспільно-політичного дискурсу визначено Н. М. Поповою. Дослідниця з’ясовує причини варіативності викладу дискурсної інформації та визначає ефективні засоби її впливу на масову свідомість, проаналізувавши у межах суспільно-політичного дискурсу індивідуальні стилі короля Іспанії Хуана Карлоса I та провідних іспанських політиків, а також установлює особливості промови та інтерв’ю як інформаційно-переконувальних жанрових форм суспільно-політичного дискурсу [12, 2–3].

Неориторичний підхід до аналізу дискурсу застосовано в дисертаційному дослідженні Г. Л. Рябоконь. Цей підхід, на відміну від адресат-орієнтованого, герменевтичного підходу, розвиває адресант-орієнтовані традиції, базуючись на яких, можна моделювати стратегії / тактики побудови автором / -ами певного різновиду інституційного дискурсу, його плану змісту (семантики) та плану повідомлення (прагматики). Обравши об’єктом дослідження британський

парламентський дискурс, Г. Л. Рябоконь досліджує інвентар одиниць мовленнєвих дій, використання яких у цьому різновиді дискурсу утворює закритий перелік прагмалінгвістичних стратегій /тактик побудови плану повідомлення, що містять, відповідно, прагмалінгвістичні стратегії / тактики типових учасників – спікера, парламентаря, відповідача. Запропоновано поняття узагальнених дискурс-портретів основних учасників британського парламентського дискурсу, яке доповнює положення каузально-генетичної теорії дискурс-аналізу на основі опису вживаних ними адресант-ідентифікувальних, адресат-ідентифікувальних, кортеж-ідентифікувальних і код-ідентифікувальних дискурс-категорій [14, 18].

Ураховуючи те, що центральне місце у будь-якій комунікативній ситуації належить людині, соціальну роль якої визначають як роль інституційного суб'єкта, Р. Є. Пилипенко в дисертації, присвяченій економічному інституційному просторові Німеччини, подає його антропоцентричну інтерпретацію. Основними мовно-культурними характеристиками мовця в галузі інституційної економіки вчений вважає такі: ідентифікаційні та статусні формули, використовувані для акцентування європейської ідентичності економіста; класифікатори економічних значень; епістемічну лексику; номінації суб'єктивної думки у формі об'єктивного факту або істини. У галузі професійного спілкування економістів дослідник наголошує на важливості оцінної функції, яка відображена в низці раціональних, моральних, естетичних і емоційних значень із метою прямого або прихованого сугестивного впливу на свідомість мовців [11, 32]. Характеризуючи мовну особистість журналіста, спеціалізацією якого є економічні питання, Р. Є. Пилипенко відзначає такі її особливості: вживання слів іншомовного походження, ключових слів, слоганів, міжкультурних кліше, оцінних слів, економічних метафор. Це дозволяє схарактеризувати провідну тенденцію розвитку інституційного комунікативного простору в межах антропоцентричної інтерпретації – відображення кризових настроїв німців та метафоричне осмислення економічних реалій, пов'язане з високою семіотичністю цих кризових явищ [Там само].

У дисертаційному дослідженні І. А. Юшковець, присвяченому вивченню комунікативних стратегій і тактик політичного дискурсу канцлерів ФРН, наголошено на тому, що посилення уваги до феномена мовної особистості дає можливість дослідникам усвідомити не лише важливість проблем опису власне мовної структури, але й значущість завдань усебічного дослідження цього феномена. З метою виявлення та опису комунікативних стратегій і тактик у політичному дискурсі канцлерів ФРН у роботі виявлено семантичні та прагматичні характеристики політичного дискурсу канцлерів ФРН; виділено комунікативні стратегії і тактики, які забезпечують кооперативну мовленнєву діяльність у політичному дискурсі повоєнної Німеччини; встановлено типові мовні засоби для реалізації виділених стратегій і тактик у політичному дискурсі канцлерів ФРН, а також описано індивідуальні способи вербальної й невербальної комунікації кожного канцлера ФРН [18, 15–16].

Низку праць присвячено проблемам мовної особистості у сфері судової комунікації [5; 6; 8; 9; 10]. Зокрема, О. В. Дьомкіна вивчає мовленнєву взаємодію під час судового засідання крізь призму використання мовленнєвих стратегій, вибір яких зумовлений статусно-рольовими позиціями комунікантів, інституційною та формальною структурою засідання: стратегії топікального та формального контролю, стратегії запиту інформації та стратегії корекції інформації, що дозволяє зробити дослідниці висновок про притаманну мовленню суддів Верховного Суду США авторитарність, основними маркерами якої є вживання певних прагматичних типів речень для здійснення контролю за мовленнєвою поведінкою комунікантів із нижчим соціальним статусом (директиви, інтерогативи-імперативи), вживання імперативних форм дієслів для моделювання гіпотетичних ситуацій, егоцентричність дискурсу тощо [5, 4–6].

У дисертаційному дослідженні О. Ю. Діомідової проаналізовано особливості професійного юридичного мовлення шляхом вивчення еволюції стратегії і тактики переконання в російському судовому дискурсі XIX – першого десятиріччя XXI ст. Одним із аспектів роботи є теоретичне обґрунтування моделі й термінологічного апарату дослідження судового переконувального дискурсу [6, 3]. О. В. Красовська в окремих розділах своїх праць вивчає мовленнєву поведінку судді, відзначаючи такі її характеристики, як авторитарний стиль спілкування, некооперативна стратегія й інструментальна агресія [8, 202–218; 9, 6].

Проведений огляд мовознавчих праць, присвячених аналізу мовної особистості в межах інституційного дискурсу / фахових мов, дозволяє засвідчити увагу сучасної лінгвістики до таких аспектів зазначеної проблеми: типологічні характеристики мовної особистості і статусно-рольових позицій комунікантів; дискурсні можливості мовної особистості, а також опис комунікативних стратегій і тактик в окремих різновидах інституційного дискурсу.

Список використаних джерел

1. Воробйова О. П. Текстовые категории и фактор адресата / О. П. Воробйова. – К.: Вища школа, 1993. – 199 с.

2. Габідулліна А. Р. Навчально-педагогічний дискурс: категоріальна структура та жанрова своєрідність (на прикладі шкільного предмета “російська мова”): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 – російська мова / А. Р. Габідулліна / Національна академія наук України. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2010. – 40 с.
3. Гніздечко О. М. Авторизація наукового дискурсу: комунікативно-прагматичний аспект (на матеріалі англomовних статей сучасних європейських та американських лінгвістів): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови [Електронний ресурс] / Київський національний лінгвістичний університет / О. М. Гніздечко. – К., 2005 – 20 с. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/3020.html>.
4. Дорожкина Т. Н. Учебно-творческий дискурс в сфере письменной коммуникации: формирование языковой личности человека пишущего: Дис. ... доктора пед. наук / Т. Н. Дорожкина. – Уфа, 2006. – 376 с.
5. Дьомкіна О. В. Прагмалінгвістичні особливості мовлення суддів Верховного Суду США: Автореф. ... дис. канд. філол. наук: 10.02.04 – германські мови / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / О. В. Дьомкіна. – К., 2010. – 20 с.
6. Діомідова О. Ю. Еволюція стратегії і тактики переконання у сфері судової діяльності: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 – російська мова / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди / О. Ю. Діомідова. – Харків, 2010 – 20 с.
7. Колеснікова І. А. Лінгвокогнітивні та комунікативно-прагматичні параметри професійного дискурсу [Текст] : автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут філології / І. А. Колеснікова. – К., 2009. – 32 с.
8. Красовська О. В. Судова комунікація: прагматичний і соціокультурний аспекти : Автореф. ... дис. доктора філол. наук: 10.02.02 – російська мова / Київський національний університет імені Тараса Шевченка / О. В. Красовська. – К., 2011. – 34 с.
9. Красовська О. В. Судова комунікація / О. В. Красовська. – К.: Реферат, 2008. – 347 с.
10. Красовская О. В. О речевой коммуникации в судебной практике: учеб. пособие / О. В. Красовская. – М.: Флинта : Наука, 2008. – 126 с.
11. Пилипенко Р. Є. Інституційний комунікативний простір Німеччини (фахова мова економіки): Автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.02.04 / Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка / Р. Є. Пилипенко. – К., 2007. – 40 с.
12. Попова Н. М. Сучасний іспаномовний суспільно-політичний дискурс: лінгвопрагматичний аспект [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.05 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Н. М. Попова. – К., 2004. – 20 с.
13. Прожогіна І. М. Мовленнєва інерція в спонтанному усному мовленні (на матеріалі телеінтерв'ю): Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка / І. М. Прожогіна. – К., 1998. – 20 с.
14. Рябоконь Г. Л. Дискурсивні особливості інтернет-публікацій дебатів британського парламенту [Електронний ресурс] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка / Г. Л. Рябоконь. – Л., 2005. – Режим доступу: <http://www.lib.ua-ru.net/inode/3475.html>.
15. Селіванова О. О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд) / О. О. Селіванова. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 1999. – 146 с.
16. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масово інформаційного дискурсу): Автореф. дис. ... докт. філол. наук: 10.01.08 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики / К. С. Серажим. – К., 2003. – 32 с.
17. Славова Л. Л. Мовна особистість політика: когнітивно-дискурсивний аспект: монографія / Л. Л. Славова. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 358 с.
18. Юшковець І. А. Комунікативні стратегії і тактики в політичному дискурсі канцлерів ФРН (на матеріалі урядових заяв і політичних виступів) [Текст] : автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.04 / Донецький національний ун-т / І. А. Юшковець. – Донецьк, 2008. – 20 с.

***Summary.** The article presents an analytical overview of linguistic works on the study of linguistic identity as a representative of a social institution. It considers the problems of speech interaction in various fields of communication, particularities of communication strategies and tactics for different types of discourse, specific features of discourse categories etc.*

***Key words:** discourse, cognitive-discursive terminology, language identity, professional language, speech strategy and tactics.*